

www.vulkani.rs
office@vulkani.rs

Naziv originala:

Rebecca West

BLACK LAMB AND GREY FALCON: A Journey through Yugoslavia

Copyright © 1940, 1941, 1968, 1969 Rebecca West

All rights reserved

Translation Copyright © 2017 za srpsko izdanje Vulkan izdavaštvo

ISBN 978-86-10-02149-3

Ova knjiga štampana je na prirodnom recikliranom papiru od drveća koje raste u održivim šumama. Proces proizvodnje u potpunosti je u skladu sa svim važećim propisima Ministarstva životne sredine i prostornog planiranja Republike Srbije.

The book cover features a central map of Yugoslavia in a light, textured style. The map is framed by dark, stylized tree branches at the top, bottom, and sides. Two flocks of birds are shown in flight, one on the left and one on the right, appearing to fly across the map. The overall aesthetic is monochromatic and artistic.

Rebeka Vest

CRNO JAGNJE I SIVI SOKO

Putovanje kroz Jugoslaviju

Prevela Ana Selić

VULKAN
IZDAVAŠTVO

Beograd, 2017.

*Mojim prijateljima u Jugoslaviji,
koji su sada svi mrtvi ili porobljeni*

***Καὶ τὴν ποθεινὴν πατρίδα παράσχου αὐτοῖς,
Παραδείσου πάλιν ποιῶν πολίτας αὐτούς.***

*Podari im otadžbinu za kakvom čeznu,
i načini ih ponovo građanima raja.*

Sadržaj

Prolog	11
Putovanje	27
Hrvatska	37
Dalmacija	89
Ekspedicija	185
Hercegovina	201
Bosna	219
Srbija	327
Makedonija	454
Stara Srbija	597
Crna Gora	709
Epilog	761
Bibliografija	817
Hronologija života i stvaralaštva Rebeke Vest	825
Napomene	839

J'exige un vrai bonheur, un vrai amour, une vraie contrée où le soleil alterne avec la lune, où les saisons se déroulent en ordre, où de vrais arbres portent de vrais fruits, où de vrais poissons habitent les rivières, et de vrais oiseaux le ciel, où la vraie neige découvre de vraies fleurs, où tout sort est vrai, vrai, véritable. J'ai assez de cette lumière morne, de ces campagnes stériles, sans jour, sans nuit, où ne survivent que les bêtes féroces et rapaces, où les lois de la nature ne fonctionnent plus.

Žan Kokto, Vitezovi okruglog stola

Fluellen: I think it is in Macedon where Alexander is born. I tell you, captain, if you look in the maps of the world, I warrant you shall find, in the comparisons between Macedon and Monmouth, that the situations, look you, is both alike. There is a river in Macedon; and there is also moreover a river at Monmouth: it is called Wye at Monmouth; but it is out of my prains what is the name of the other river; but 'tis all one, 'tis alike as my fingers is to my fingers, and there is salmons in both.

Šekspir, Kralj Henri V

PROLOG

Pridigoh se sa ležaja i doviknuh kroz otvorena vrata u pravcu druge kabine: „Dragi, znam da ti je bilo vrlo nezgodno da uzmeš odmor u ovo vreme i da zapravo uopšte nisi želeo da ideš u Jugoslaviju. Ali kada stignemo, videćeš zašto je bilo toliko važno da krenemo na ovaj put, i to baš sada, za Uskrs. Sve će ti postati jasno čim stignemo tamo.“

Nije bilo nikakvog odgovora. Moj muž je zaspao. Možda je tako bilo i najbolje. Nisam više bila u stanju da ga uveravam kako sam sigurna da nas voz vodi u zemlju u kojoj je sve shvatljivo, gde je način života tako otvoren i jasan da uklanja svaku nedoumicu. U mraku, spustih se ponovo na ležaj čudeći se što Jugoslaviju doživljam kao otadžbinu. Jer bila je 1937. godina, a ja sam je prvi put videla 1936. Jasno sam pamtila i kada sam prvi put čula ime „Jugoslavija“; bilo je to samo dve i po godine ranije – 9. oktobra 1934.

Tada sam ležala u jednoj londonskoj bolnici. Oporavljala sam se od operacije izvedene na nov, čudesan način. Jednog jutra bolničarka je ušla u moju sobu i dala mi injekciju veoma nežno, šaleći se ne baš uspešno, ali ipak otklonivši nelagodnost tog teškog trenutka. Potom sam uzela knjigu i pročitala sonet Žoakena di Belea¹ koji počinje stihovima „*Heureux qui, comme Ulysse, a fait un beau voyage.*“² Rekla sam samoj sebi: „Ovo je jedna od najlepših pesama na svetu“, i okrenuvši se na drugu stranu, dok sam još uvek razmišljala kako je to zaista jedna od najlepših pesama na svetu, odjednom shvatih da je svetlo upaljeno i da pored mog kreveta stoji druga bolničarka. Ono što mi je izgledalo kao trenutak trajalo je dvanaest časova. Odneli su me u sobu koja se uzdizala visoko iznad londonskih krovova, seckali me tri i po sata, i ponovo me vratili dole. Bila sam samo malo pospana i nisam osećala nikakav bol, u stvari, još sam bila ispunjena zadovoljstvom koje je pesma pobudila u meni, još sam čula glas koji mi je govorio kroz vreme bogatom muzikom svoje sažetosti: „*Et en quelle saison Revoiray-je clos de ma pauvre maison, Qui m'est une province, et beaucoup d'avantage?*“³

Rekli su mi da će sve biti vrlo lako; ali pre operacije moje nesvesno ja, koje je jedna plašljiva luda, zamišljalo je da će sve biti kao u kameno doba, i ja sam se mnogo bojala. Prekorevala sam sebe što nisam zapazila da vasiona ubrzano postaje sve blagonaklonija prema svojim bićima. Ali to ipak nije bila cela istina. Ranu od operacije osećala sam kao komad leda privezan uz telo. I stoga, da bih skrenula misli, zatražila sam da mi u sobu donesu radio. Tako sam prvi put shvatila koliko život može biti nezanimljiv, a ljudski prohtevi naopaki. Posle slušanja svih tih razgovora i kojekakvih emisija ne bi me iznenadilo ni da čujem da

neki kućevlasnici zahtevaju od opštinskih vlasti da im pune kante za smeće umesto da ih prazne. Pa ipak, na raznim stanicama uvek je bilo dosta dobre muzike, i ja sam naučila da se u potrazi za njom, poput akrobate na trapezu, prebacujem s jednog programa na drugi.

Jedne večeri, međutim, okrenula sam pogrešno dugme i začula muziku drugačiju od one koju sam tražila, nadzemaljsku, nastalu u olujnim oblacima iz kojih se spušta na zemlju i odzvanja u ljudskim ušima, ponekad ih zaglušujući, no uvek čuvajući svoj osnovni ton. Spiker je govorio kako je tog jutra na ulicama Marselja ubijen kralj Jugoslavije. Počeo je novi čin tajanstvenog komada u kome, u ovom životu, igramo ulogu, i bilo mi je jasno da je sveopšta tragedija neizbežna. Znanje skupljeno tu i tamo govorilo mi je koja je strana sila počinila ovo nedelo. Izgledalo je da je rat neminovan, i on bi svakako i izbio vrlo brzo da jugoslovenska vlada nije sprovela gvozdenu kontrolu nad svojim stanovništvom, i da se, i tada i potom, nije uzdržala i od najmanjeg provokativnog čina prema svojim neprijateljima. Tu uzdržanost, koja je bila jedan od najizuzetnijih državičkih poteza u posleratnoj Evropi, nisam, naravno, mogla da predvidim. Zamišljala sam stoga sebe obudovelu i bez dece, što je još jedan vid arhaičnog javljanja nesvesnog, jer sam istovremeno znala da ćemo u sledećem ratu mi, žene, jedva imati priliku da se plašimo za naše voljene, pošto će vazdušni napadi bez prethodne objave rata slati deliće svih nas neraskidivo sjedinjene na drugi svet. Ali u tom trenutku to mi nije padalo na pamet, i ja pozvah sestru, a kad je ona stigla, povikah: „Uključite mi telefon! Moram odmah da razgovaram sa svojim mužem. Dogodilo se nešto strašno. Ubijen je kralj Jugoslavije.“ „O bože!“ rekla je ona. „Poznavali ste ga?“ „Ne“, odgovorila sam. „Pa zašto onda kažete da je strašno?“, upitala je.

Njeno pitanje podsetilo me je da reč „idiot“ potiče iz grčkog i označava osobu usredsređenu samo na svoj privatni svet. Idiotizam je ženski nedostatak: okrenute svom privatnom životu, žene slede svoju sudbinu kroz tamu duboku poput one koju stvaraju nenormalne ćelije u mozgu. Idiotizam, međutim, nije gori od muškog nedostatka – ludila; muškarci su toliko opsednuti javnim poslovima da vide svet kao pri mesečini: ona otkriva obrise svakog predmeta, ali ne i detalje bitne za njegovu suštinu. Rekla sam: „Ubistva dovode do drugih događaja.“ „Zaista?“, upitala je. „Zaista“, uzdahnula sam i pomislila na svoj dotadašnji život obeležen pokoljima kraljevskih porodica, povcima prodavaca novina koji su mi trčeći ulicom saopštavali da se neko opet latio smrtonosnog oružja da bi ispisao novu stranicu istorije. Prisetila sam se kako sam, kad mi je bilo pet godina, gledala svoju majku i njenu rođaku; stajale su jedna uz drugu čitajući novine raširene na stolu u krugu svetlosti koju je bacala gasna lampa; nabori njihovih širokih belih bluza i dugih crnih sukanja bili su kao isklesani od kamena, sleđeni njihovim užasom. „Sećate li se carice Elizabete od Austrije“, rekoh bolničarki, trideset šest godina potom. „Bila je vrlo lepa, zar ne?“, upita ona. „Jedna od najlepših žena svih vremena“, rekoh. „Ali zar nije bila luda?“, upita ona. „Možda“, rekoh, „možda, ali sasvim malo, i to na kraju. Bila je bez sumnje izuzetno pametna. Dokazala je svoju veličinu pre nego što je navršila tridesetu.“ „Kako?“, upita ona. Na njenu nesreću započeh priču o Habzburzima o kojima podosta znam, a onda videh da joj je dosadno i pustih je da ode i ostavi me u tami u kojoj sam jasno videla Elizabetino ljupko, trouglasto lice.

Kako je to bila velika žena! Na ranim slikama ima onaj isti izraz strastvene namrgođenosti karakterističan za mladog Napoleona: ona zna da u njoj postoji vrelo života i plaši se da joj svet neće dozvoliti da se iskaže i obavi svoju plodotvornu misiju. Na kasnijim slikama

ima izraz koji Napoleon nikada nije imao. Svet joj nije dopustio da se iskaže i vrelo života usahlo je u gorčini. Ipak, Elizabeta je postigla nešto izuzetno, nešto što Napoleonu nikada nije pošlo za rukom. Kad joj je bilo šesnaest godina, došla je kao Vitelsbahova sa skromnog, seoskog dvora u Minhenu da se uda za mladog cara Austrije i postane vladarka-zatočenica bečkog dvora, najvažnijeg dvora od kad je Francuska revolucija uništila Versaj i Tiljerije. Takva promena slomila bi većinu drugih žena. No, samo pet godina kasnije ona je, sa Francom Jozefom, obišla Lombardiju i Veneciju, što je na mnogo načina predstavljalo čudo. Bilo je to, pre svega, čudo hrabrosti, jer su njega i njegove činovnike tamo duboko mrzeli zbog okrutnosti i nesposobnosti. Ova mlada žena sedela je uzdignute glave u pozorištima u kojima bi zavladao grobna tišina onog časa kada bi ona ušla, i gde su svi bili odeveni u crninu da bi je uvredili; isto tako ponosno je šetala ulicama koje su se pred njom praznile kao da je kužna. Ali čim bi se našla licem u lice s nekim Italijanom, uvek bi joj dolazile prave reči i gestovi kojima je, gotovo preklinjući, otkrivala svoju istinsku prirodu: „Pogledajte me, ja sam carica, ali nisam zla. Oprostite meni, mom mužu i Austriji za zlo koje smo vam naneli, i dozvolite da se volimo i zajednički gradimo mir među nama.“

Sve to je, naravno, bilo uzalud. Njene uspehe austrijski činovnici poništavali su gotovo istog časa hapšenjima i zlostavljanjima. Bilo je neizbežno da ove dve provincije pripadnu novom italijanskom kraljevstvu. Ali Elizabetina blagost nije bila automatska, ona je razmišljala kao liberal i kao carica. Znala je da postoji prava spona između Austrije i Mađarske, i da je ona narušena rđavim upravljanjem. Stoga je naredne godine krenula na put po Mađarskoj, što je takođe bio čin hrabrosti, jer je i Mađarska, poput Lombardije i Venecije, bila nezadovoljna. Naučila je i mađarski, mada je to jedan od najtežih jezika, negovala prijateljstvo sa mnogim uglednim Mađarima, i upoznala se sa prirodom ustupaka koje su Mađari tražili. Njeni planovi bili su privremeno obustavljeni kada se razdvojila od Franca Jozefa i pet godina provela putujući po svetu. Ali kada je 1866. Pruska porazila Austriju, vratila se da teši svog muža i naterala ga da stvori Dvojnu monarhiju i Mađarskoj dâ autonomiju. Samo zahvaljujući tome je Austrougarska uspela da dočeka i dvadeseti vek; Elizabeta je bila umna i pokretačka snaga tog poduhvata. To je bila državnička veština. Ništa od onog što je Napoleon stvorio nije bilo tako trajno i sazdan na tako plemenit način.

Trebalo je da Elizabeta nastavi svoju misiju i zaleći i neke druge rane koje su trovale carstvo. Morala je da reši probleme slovenskog stanovništva koje je živelo pod habzburškom vlašću. Sloveni su narod svadljiv, hrabar, umetnički nastrojen i intelektualan, koji duboko zbunjuje sve druge narode. Došli su iz Azije na Balkan početkom hrišćanskog doba i primili hrišćanstvo pod uticajem Vizantije. Kasnije su u Bugarskoj, Srbiji i Bosni stvorili veličanstvena kraljevstva koja su obećavala mnogo, ali su bila uništena kada su Turci u XIV veku krenuli na Evropu, pokorivši ih sve osim onih na zapadnim rubovima poluostrva. Sloveni iz tih krajeva živeli su pod okriljem velikih sila – Venecije, Austrije i Ugarske – što je bila sumnjiva privilegija, jer su služili kao kmetovi i oruđe koje se moglo neštedimice trošiti u borbi protiv Turaka. A onda su svi potpali pod austrougarsku vlast: i Česi, i Hrvati, i Slovenci, i Slovaci, i Dalmatinci. Ugnjetavali su ih podjednako, pre svega zato što su Austro-Nemci snažno, instinktivno mrzeli sve Slovene, posebno Čehe, koji su im – obdareni i izuzetno inteligentni – bili najveći takmaci na tržištu rada. Kada su Srbija i Bugarska zbacile turski jaram u XIX veku i postale slobodne države, reakcionarne stranke u Austriji

i Ugarskoj uplašile su se da će Sloveni pod austrougarskom vlašću, ako im se daju slobode, tražiti ujedinjenje sa Srbijom, čiji je zaštitnik bila Rusija. Stoga su ih tlačili, kažnjavajući ih svim raspoloživim ekonomskim i ostalim merama, obrušavajući se s posebnom mržnjom na njihov jezik. To je dovelo do ogromne unutrašnje nestabilnosti koja je, kako je svakom normalnom čoveku moralo biti jasno, direktno pretila imperiji. Austrougarska je mogla biti sačuvana, a rat 1914. izbegnut, da je Elizabeta postupila sa Slovenima kao sa Mađarima. Ali, posle svoje tridesete godine, ona nije više ništa učinila za carstvo.

Njen rad je prekinut zato što je njen brak, koji je bio sredstvo preko koga je delala, pretao da bude podnošljiv. Iz podataka koji su nam dostupni izgleda da Elizabeta nije mogla da se pomiri sa paradoksom koji je čest u životima izuzetno ženstvenih žena. Bila je svesna da se, kod njenog pola, izvesne osobine smatraju poželjnim: očekivalo se da budu lepe, nežne, ljupke, ponos svoga doma, da mogu da rađaju i podižu decu. Verovala je da poseduje bar neke od tih vrlina i da je njen muž zbog toga voli. Izgledalo je da joj je on pružio neporecivi dokaz ljubavi uzevši je za ženu protiv volje svoje majke, nadvojvotkinje Sofije. Elizabeta je smatrala da joj on, ako je voli, mora biti i prijatelj. I u tome je bila njena greška. Jer njen muž, kao mnogi drugi ljudi, kolebao se između ljubavi prema životu i ljubavi prema smrti. Iz ljubavi prema životu voleo je Elizabetu. Iz ljubavi prema smrti voleo je svoju užasnu majku, predavši joj vlast nad Elizabetom koju je ona strašno zloupotrebila.

Nadvojvotkinja Sofija je ličnost od univerzalnog značaja. Bila je tip žene koji muškarci poštuju samo zbog toga što donosi smrt, osoba koju bi kakav muški odbor smesta postavio za nadzornicu bolnice. Nije imala nijednu žensku vrlinu. Naročito joj je nedostajala nežnost. Nije zabeleženo da je ikada uputila ijednu ljubaznu reč šesnaestogodišnjoj devojci koju je njen sin doveo svojoj kući, namenivši joj ogromni teret veličine; naredila je da joj nadbiskup na venčanju uputi ponižavajuću besedu u kojoj je podseća da je niko i ništa, da se izdigla znatno iznad svog položaja te da stoga treba da pruži sve od sebe. Sofija je svoju ćudljivost i ludost posebno ispoljavala u pitanjima politike, podstičući time devojčinu instinktivnu mudrost. Tupavo je gurala nos u sve državne poslove, upropašćujući svaku pametnu raspravu poput životinje koja upornim gaženjem pretvara travu ispred kapije u blato, i podrivala je osnove carstva tvrdoglavo se suprotstavljajući svemu i vređajući svakog. Bila je lično odgovorna za nesrećne sudbine pojedinih ljudi: jedna od njenih žrtava bio je i seljački filozof Konrad Dojbler. Bila je, u stvari, obična ženturača. Nije učinila ništa da reformiše srednjovekovni način života u austrijskim palatama. Elizabeta je stigla u Beč sredinom veka, ali i u zimskom i u letnjem dvorcu, Hofburgu i Šenbrunu, morala je da vrši veliku nuždu iza paravana postavljenog u hodniku, pred kojim je patrolirao stražar. Nadvojvotkinja Sofija pobrinula se da je zlo koje je počinila nadživi tako što je Elizabeti oduzela decu i zabranila joj bilo kakav uticaj na njihovo vaspitanje. Jedna devojčica umrla je dok je bila pod Sofijinim starateljstvom; lečio ju je lekar u koga Elizabeta nije imala nimalo poverenja. Nesrećna priroda prestolonaslednika Rudolfa – nemirna, nedisciplinovana, netaktična i nezasita – dokaz je da nije bila sposobna da se pobrine ni za njihovu dušu.

Pošto je Franc Jozef izgubio Elizabetu podredivši je Sofiji i pokazavši da ljubav nije nužno i dobra, ugađao joj je i bio pažljiv, dobrodušno finansirajući njena putovanja i zamkove koje je gradila i srdačno je dočekujući kada bi se vraćala kući. Činilo se da mu ona ništa ne zamera. Uvela je glumicu Katarinu Šrat u njegov život kao da stavlja cveće u sobu

koja je užasno prazna i pusta. Ipak, morala ga je mrzeti kao Habzburga nad Habzburzima, kao centar jednog maloumnog sistema, kada je 30. januara 1889. godine, Rudolf pronađen mrtav u svojoj streljani u dvorcu Majerling, pored tela sedamnaestogodišnje devojke po imenu Marija Večera. Taj događaj je i danas obavijen tajnom. Marija Večera bila je tada već godinu dana Rudolfova ljubavnica, i smatra se da su se njih dvoje dogovorili da umru zajedno zato što je Franc Jozef tražio da se rastanu. Ali u tu priču je zaista teško poverovati. Marija Večera bila je debela i sasvim obična devojka, prepuna vulgarnih strasti podstaknutih lošim francuskim romanima; za sobom je već imala aferu s jednim engleskim oficirima u Egiptu. Čini se neverovatnim da je Rudolf, koji je takođe imao mnoštvo avantura, mogao jednoj takvoj osobi pridavati neki poseban značaj, jer je njihova veza već trajala godinu dana, a on je noć pre dolaska u Majerling proveo sa jednom glumicom za koju je bio posebno vezan. Mnogo je verovatnije da je sebi oduzeo život ili da je bio ubijen (njegova oprostajna poruka mogla je biti krivotvorena) zbog nevolja koje su mu donela njegova politička ubeđenja.

O tome se dosta zna, jer je Rudolf za list *Noje viner tagelblat* napisao mnoštvo anonimnih članaka i uputio bezbroj pisama uredniku lista, darovitom Jevrejnu Moricu Šepsu. Oni otkrivaju Rudolfa kao vatrenog liberala i čoveka koji je mrzeo habzburški sistem. Mrzeo je ekspanzivni militarizam Nemačke i preokao da će Nemački savez uništiti Austriju; poštovao je Francusku i njenu veliku kulturnu i demokratsku tradiciju. Antisemitizam ga je dovodio do besa. Svoj najbolji članak napisao je protiv grupe aristokrata koji su posle jedne pijanke prošli praškim getom razbijajući prozore dok se policija pretvarala da ništa ne primećuje. Užasavala ga je korupcija u bankama i sudovima, nedostatak integriteta među visokim činovnicima i političarima, i, najviše od svega, sama Austrougarska. „Kao običan posmatrač“, pisao je, „voleo bih da znam kako jedan star i otporan organizam kao što je Austrougarska može da traje tako dugo, a da se ne raspapa po šavovima.“ Rudolf je nameravao da se pozabavi problemom Slovena, koji se u međuvremenu dodatno komplikovao. Turci su bili isterani iz Bosne i Hercegovine, ali je Bosni ta sloboda bila oduzeta Berlinskim mirom, a Austrougarska je dobila pravo da je okupira. Sloveni su bili ogorčeni, a Srbija uvređena; reacionarima je to bio razlog više da brane austrijske i mađarske privilegije. Rudolf je vrlo brzo pokazao svoj stav; kada ga je Franc Jozef proizveo u pukovnika, izabrao je da služi u jednom češkom puku, tada stacioniranom u Pragu, sa oficirima koji su pripadali srednjoj klasi.

Kako god događaj u dvorcu Majerling bio objašnjen, on je morao pretvoriti Elizabetino nestrpljenje u odnosima s Bečom u mržnju. Ona je u svakom pogledu bila na gubitku. Zbog neprijateljskog uticaja nadvojvotkinje Sofije, Elizabeta nikad nije imala prisan odnos sa svojim sinom, mada je između njih postojalo snažno intelektualno razumevanje, a Habzburzi su upropastili sve ono što joj nisu dopustili da spase. Iz dinastičkih razloga Rudolf je bio prisiljen da se oženi dosadnom belgijskom princezom, namrštenim detetom zlatne kose i sitnih očiju, sa tako konzervativnim shvatanjima kao da je bila pripadnica nekog engleskog muškog kluba. Bila je i bukvalno dete: u vreme udaje nije čak imala ni fizičke znake zrelosti. Zbog propusta u izuzetno komplikovanoj mašineriji dvorskog protokola, ona i njen mladi muž, tada dvadesetdvogodišnjak, poslani su na medeni mesec u jedan udaljeni zamak koji ih je dočeka bez slugu i nepripremljen. Nesrećno započet brak bivao

je sve gori, i muž i žena trpeli su mučenje i mučili jedno drugo. Ali Rudolfova nesreća nije bila samo posledica nepravdi koje su mu naneli Habzburzi, već i situacije u kojoj su se oni sami nalazili. Sobari su vršljali, špijuni slali dopise, policija je zastrašivala i gundala, svi su znali gde se svako u svakom trenutku nalazi; Franc Jozef ustajao je svakog dana u četiri ujutru i proučavao državne papire po dvanaest i četrnaest časova; niko nije obraćao nikakvu pažnju na zlo koje je podrivalo same osnove carstva. Rudolf je učinio ono što je svaki pametan član porodice morao učiniti – pokušao je da popravi situaciju. Možda je pripremio neki preambiciozan plan koji je otkriven pa se ubio ili je bio ubijen, ili se, obeshrabren, toliko nalivao pićem da mu se na kraju učinilo sasvim prirodnim da se ubije zbog jedne punačke, lake sedamnaestogodišnje devojke. Bio je mrtav, a Austrougarska imperija nije imala ni direktnog ni zadovoljavajućeg naslednika.

Elizabeta je živela još devet godina posle sinovljeve smrti, pustim životom osobe koja nema čime da se bavi. A onda je, možda i za kaznu što je okrenula leđa slovenskom pitanju, ključu za istočnu Evropu, pala kao žrtva zapadnog problema. Jer novine koje su moja majka i njena rođaka gledale pri svetlosti gasne lampe nisu bile u pravu kada su tvrdile da je Lukeni⁴, čovek koji ju je ubio, bio ludak. Tačno je da je on izjavio da se zarekao da će ubiti prvu osobu kraljevskog roda na koju naiđe, i da je otišao u Evijan da bi nožem usmrtio vojvodu od Orleansa, ali je zakasnio te se vratio u Ženevu i umesto njega ubio Elizabetu. Ova zakletva je, svakako, bila sumanutna, jer ko je mogao imati ikakve koristi od smrti ove dve osobe? Ali Lukeni ipak nije bio lud. Mnogi ljudi nisu u stanju da iskažu ono što im je na duši samo zato što im njihova okolina nije podarila odgovarajući rečnik; ali njihove naizgled besmislene tvrdnje često su zasnovane sa sasvim tačnom opažanju činjenica.

Postoji razdoblje u drevnoj istoriji koje oni koji žele da razumeju svoje bližnje nikako ne smeju smetnuti s uma. U IV veku veliki broj hrišćana pridružio se raskolnicima poznatijim pod imenom donatisti. Oni su se borili protiv crkve tvrdeći da samo pravedan sveštenik može prinostiti svete darove i da se, tokom Dioklecijanovih progona, najveći broj sveštenika poneo kukavički, te time i nedostojno svog poziva. Oni su bulaznili: jer ako je prema hrišćanskom učenju Isus Hristos jedini istinski prinositelj svetih darova, onda je nezamislivo da se odnos koji je on propisao može narušiti zbog mana koje imaju njegovi zastupnici, a u mnogim slučajevima njihove priče su bile čisto preterivanje. Ali, iako su ti ljudi uglavnom govorili gluposti, oni nisu bili ludi. Oni su se bunili na jedini način koji im je bio dostupan da bi ukazali na nesreću koja ih je zadesila zbog privrednog sloma Zapadnog rimskog carstva. Pošto nije postojala ekonomska literatura nisu stekli rečnik koji je odgovarao njihovoj nesreći, pa su morali da koriste onaj koji im je podarila crkva; galamili su oko svetih tajni, jer su vrlo pametno uočili da će Zapadno rimsko carstvo propasti i da će oni nestati zajedno s njim.

Sa Lukenijem je bio isti slučaj. On je počinio svoje besmisleno delo svestan onog što je možda najveća nevolja našeg doba. Bio je Italijan rođen u Parizu, od roditelja koji su bili prinuđeni da napuste rodnu zemlju zbog siromaštva, i koji nisu mogli da se izdignu iz unižene klase tuđinaca; drugim rečima, pripadao je onoj urbanoj populaciji za koju nijedna tada postojeća vlast nije predvidela nikakva rešenja: lutali su naokolo, bez korena, a često i bez posla, lišeni moći da upravljaju svojom sudbinom. Bilo je stoga sasvim logično da će on poželeti da iskaže svoje nezadovoljstvo tako što će ubiti Elizabetu, jer Beč je bio arhetip

velikog grada koji stvara upravo takvu populaciju. Bečki sjaj plaćala je izrabljivana seljačka klasa, toliko saterana u tesnac da je bez obzira na cenu slala svoje sinove u fabrike i svoje kćeri u sluškinje. Prosjaci na bečkim ulicama koji su, kako bezazleni ljudi veruju, nastali kao posledica Senžermenskog mira, potomci su armije stare koliko i XIX vek. Lukeni je svojim bodežom rekao simbolu moći: „Hej, a šta ćete sa mnom?“ On nije davao predloge, ali za to ga ne treba kriviti. Suština njegovog spora sa društvom ležala je upravo u tome što ga ono nije osposobilo da daje predloge, da oblikuje neke druge misli i osmišljava neka druga dela osim onih najnižih i najgorih. U zatvoru je dugo živeo, gotovo dočekavši ono doba kada su njemu slični ljudi stekli rečnik i ime, zaprepastivši svet farsom fašizma. Tako je Elizabeta umrla, sa stravičnom lakoćom. Korseti koje je nosila celog života izobličavali su i sapinjali njeno lepo telo, ali je nisu zaštitili od ubičinog noža. Sečivo je bez prepreke stiglo do njenog srca. Njen carski položaj odeljivao ju je od emocionalnih i intelektualnih dostignuća, ali je tugu propuštao slobodno. Tako je bilo i posle njene smrti. U svom testamentu izrazila je želju da bude sahranjena na Krfu, ali je Franc Jozef naložio da je polože u habzburšku grobnicu, u Kapucinsku crkvu u Beču, kao petnaestu caricu po redu. U svojim strastvenim naporima da spreče ljude da čine ono što žele, Habzburzi se nisu ograničavali samo na žive. I Rudolf nije želeo da bude sahranjen među svojim precima, ali je ipak morao da ustupi svoje telo. A predsednik vlade, grof Tafe, iako je lično posetio majku Marije Večere tražeći od nje da se ne moli na grobu svoje kćeri, neprestano je primao policijske izveštaje koji su pokazivali da ona ne namerava da odustane od svog neželjenog ponašanja, jer dvoru ono nikako nije moglo štetiti pošto je ceo Beč i inače znao kako je devojkica umrla. To je bilo ono čemu je austrijska policija bila izuzetno vična. Ali u nekim važnijim poslovima, kao što je, recimo, bilo održavanje pripadnika kraljevskih porodica u životu, nije bila ni izbliza tako uspešna.

Posle toga Austrija je u očima Zapada postala mirno mesto. Prust je rekao da svako delo, ma kako banalno bilo, automatski postaje „divno“ ako se ponavlja dovoljno dugo: obična šetnja seoskom ulicom postaje „divna“ ako u njoj svake nedelje uživa osamdesetogodišnja starica. Franc Jozef je tako dugo ustajao iz svog vojničkog kreveta u četiri ujutru i potom radio po dvanaest i četrnaest časova na svojim državničkim papirima da je proglašen za „najdivnijeg“ vladara, gotovo jednako „divnog“ kao kraljica Viktorija, mada ništa nije ukazivalo da su se njegova tvrdoglava upornost i nedostatak mašte, zbog kojih je smatrao svojom dužnošću da svoj dvor očuva kao mrtvačnicu etikecije, a svoju imperiju kao vrhunski anahronizam, išta umanjili s protokom vremena. Bio je ubeđen da će uživati sveopšte odobravanje ne samo za života nego i posle smrti, jer kada neki starac nešto upropasti te se ono što je radio raspadne odmah posle njegove smrti, ljudi imaju običaj da kažu: „Ah, taj i taj bio je zaista divan! Sve je bilo u redu dok je bio živ, a vidi šta se događa sada kada je umro!“ Propast koja će nas sve progutati polako se uobličavala na njegovom dvoru; no Englezi to nisu zapažali, uglavnom zbog toga što su Austriju pre rata posećivali samo pripadnici naših viših klasa, koji u drugim zemljama nisu primećivali ništa osim konja, a austrijski konji bili su zaista izuzetni.

Kada je crveni sjaj nasilja potom ponovo blesnuo, činilo se kao da je posredi beznačajan, zanemarljiv užas. Bilo mi je deset godina 11. juna 1903, kada su Aleksandar Obrenović, kralj Srbije, i njegova žena Draga ubijeni u Dvoru u Beogradu, a njihova naga tela bačena sa balkona spavaće sobe na travnjak pred palatom. Tada su ubijena i dva kraljičina brata i

dvojica ministara. Ubistva su bila delo grupe oficira od kojih tada nijedan nije bio poznat izvan Srbije, a glavne ličnosti nisu bile zanimljive. Aleksandar je bio mekušan mlađi čovek sa monoklom i sklonošću da izvodi dosta trapave eksperimente iz apsolutizma, a njegova žena, koja je, igrom slučaja, pripadala istom tipu kao Marija Večera, mada je u mladosti bila mnogo lepša, bila je na lošem glasu. Potala je iz veoma ambiciozne porodice, a govorilo se da je htela da podmetne tuđe dete za naslednika prestola. Nema sumnje da su Srbi – koji su se tek stotinjak godina ranije oslobodili turske vlasti i bili svesni da velike sile stalno prete njihovoj nezavisnosti – sa ogromnom zebnjom gledali na ovo dvoje ljudi. Taj zločin urezao mi se u pamćenje samo zbog svojih užasnih detalja. Zaverenici su dinamitom otvorili vrata palate i pritom uništili električne instalacije. Tumarali su po mraku proklinjući, a njihova mahnita surovost bila je dobrim delom rezultat straha. Kralj i kraljica krili su se dva sata u tajnom ormanu u spavaćoj sobi, slušajući kako im se oni koji su ih tražili približavaju, potom udaljavaju, pa opet približavaju, dok ih najzad nisu otkrili. Slabunjavog kralja bilo je teško ubiti: dok su ga bacali s balkona smatrali su da je barem dvostruko mrtav, od metaka i udaraca sabljom, ali prsti njegove desne ruke čvrsto su se uhvatili za ogradu balkona i nisu je puštali; morali su ih odseći da bi konačno pao na zemlju; tamo je prstima leve ruke zgrabio busen trave. Mada je bio jun, jutarnja kiša padala je na njihova naga tela koja su ležala u cveću. Cela Evropa bila je zgrožena. Edvard VII povukao je svog poslanika, a gotovo sve ostale velike sile sledile su njegov primer.

To ubistvo bilo je u mojoj glavi samo poluizostrena slika, tu i tamo prožeta užasom policijske poternice ili naslovne strane bulevarskih novina, viđenih pre mnogo godina. Ali tada sam shvatila da se, kada su Aleksandar i Draga pali s balkona, s njima srušio i čitav moderan svet. Potrajalo je dok nije stigao do tla i slomio vrat, ali pad je započeo tada. Jer ova vasiona nije bezgrešno moralna, i nije istina da je besmisleno ubiti tiranina samo zato što će na njegovo mesto doći neko gori. Niko to nije rečitije opovrgnuo od naslednika Aleksandra Obrenovića. Kada je Petar Karađorđević stupio na presto, sve je bilo protiv njega. Bližio se šezdesetaj, a Srbiju nije video još otkako ju je, kao četrnaestogodišnjak, napustio sa svojim izgnanim ocem. Rastao je u Ženevi pod uticajem švajcarskog liberalizma i kasnije služio kao oficir u francuskoj vojsci. Nije imao nikakvog iskustva u državničkim poslovima, bio je skroman i povučen čovek, jednostavnih manira, srećno je živio zanimajući se za knjige i brinući o vaspitanju svoje troje dece koja su ostala bez majke. Iako je rekao zaverenicima da je spreman da se prihvati prestola ukoliko ga Aleksandar Obrenović napusti, izgleda da mu nije ni padalo na pamet da se to može odigrati na način znatno nasilniji nego što je iznuđena abdikacija. Uostalom, njegov omiljeni pisac bio je Džon Stjuart Mil. Karađorđevićevsko ubeđenje da je dinastija sveta vratilo ga je u Beograd, ali se lako može pretpostaviti da mu je bila potrebna sva moguća podrška da tu i ostane. Bio je okružen zaverenicima čijeg se zločina gnušao, a nije ih mogao ukloniti jer su neki od njih bili među najsposobnijim i najboljim ljudima u Srbiji; bio je prinuđen da vlada novom zemljom koja se uvećavala, rastrzana brojnim unutrašnjim i spoljnim nevoljama, koje je morao svakodnevno da rešava sa tako strašnim kritičarima oko sebe, više nego sposobnim da ponovo učine ono što već jednom behu učinili.

Ali Petar Karađorđević bio je veliki kralj. Radeći polako i trezveno, postao je jedan od najboljih liberalnih državnika u Evropi, a kasnije, tokom balkanskih ratova, u kojima su

Turci isterani iz Makedonije i Stare Srbije⁵, pokazao je i da je izuzetan vojnik. Međutim, Evropi nikad nije bilo namenjeno manje sreće. Mada je već imala mnogo više teritorije od one kojom je mogla dobro upravljati, Austrija je želela još: njena politika je bila *Drang nach Osten*, prodor na Istok. Taj put, međutim, prečila je Srbija, država vojnički moćna, koja se čak mogla udružiti sa Rusijom da bi je napala. Previranje je zahvatilo sve slovenske narode u carstvu, jer je slobodnim Srbima išlo dobro, i Austro-Nemci mrzeli su ih više nego ikad. Situacija je postala još složenija nego u Rudolfovo doba, jer je carstvo Slovenima zadalo priličan udarac: Austrougarska je prestala da se pretvara da su Bosna i Hercegovina samo provincije u kojima privremeno upravlja, te ih je i formalno anektirala. Sloveni su se obratili Srbiji za pomoć, a Srbija je – što je prirodno za mladu zemlju – počela da daje hvalisava obećanja.

Situacija je postala složenija i zbog karaktera čoveka koji je nasledio Rudolfa na položaju prestolonaslednika – nadvojvode Franca Ferdinanda od Este. Ovaj nedopadljivi melanholik uznemirio je sve slojeve stanovništva predloživši, bez imalo državničkog dara, da carstvo postane trojna monarhija u kojoj će Sloveni imati posebnu kraljevinu. Reakcionari su smatrali da je to samo izraz njegovog snažnog neprijateljstva prema caru i njegovom konzervativizmu; Sloveni su odbili, izjavivši da bi radije bili slobodni, poput Srbije. Austrija je reagovala na novonastalu situaciju neobičnim strahom. Načelnik austrijskog generalštaba Konrad fon Hecendorf govorio je u ime mnogih svojih sunarodnika i gotovo cele svoje klase kada je tražio da se protiv Srbije povede preventivni rat, pre nego što ona bude sasvim spremna za samoodbranu. On i njemu slični ne bi tako razmišljali da Aleksandar Obrenović nije bio ubijen i da nije ustupio svoje mesto boljem čoveku, koji je napravio jaku i uređenu Srbiju.

A onda je 28. juna 1914. austrougarska vlada dozvolila Francu Ferdinandu da otputuje u Bosnu i u svojstvu generalnog inspektora vojske održi manevre na granici sa Srbijom. Čudno je da je on to želeo, i da mu je vlada to dopustila, jer je bio Vidovdan, godišnjica Kosovske bitke iz 1389. godine, srpskog poraza od Turaka posle koga je usledilo njihovo petovekovno ropstvo. Taj poraz poništen je u Balkanskom ratu kada je Srbija ponovo zauzela Kosovo, i nije bilo taktično podsećati Srbe da deo njihovog naroda jedna strana sila i dalje drži u ropstvu. Ali želja Franca Ferdinanda bila je ispunjena i on je stigao u Sarajevo, prestonicu Bosne, gde mu je policija pružila nedovoljnu zaštitu, mada je bila upozorena da se na njega priprema atentat. Srbinu iz Bosne po imenu Princip, koji je duboko mrzeo austrijsku vlast, nije bilo nimalo teško da puca na njega dok se vozio ulicom, i pritom slučajno ubije i njegovu ženu. Treba imati na umu da je on bio Srbin, a ne Srbijanac. Hrvati su Sloveni katoličke vere, a Srbi Sloveni pravoslavne vere koji žive na području južno od Dunava, između Jadranskog mora i Bugarske, i severno od grčkih planina. Srbijanci su podanici Srbije, i mogu biti i Hrvati, kao što podanik nekadašnje austrijske provincije Hrvatske može biti i Srbin. Ali Princip je doneo svoj pištolj iz Beograda, i mada ga je dobio od običnog čoveka a ne od predstavnika vlasti, Austrougarska je to iskoristila kao razlog da objavi rat Srbiji. Ostale zemlje zauzele su strane i Veliki rat⁶ je počeo.

Tog ubistva se uopšte ne sećam. Svaki detalj Elizabetine smrti zabeležen je jasno u mom pamćenju, o masakru u Beogradu zadržala sam nejasnu sliku, ali ne mogu da se setim da sam išta pročitala o Sarajevskom atentatu, ili da sam čula ikoga da o njemu priča. U to

vreme bila sam potpuni idiot, osoba obuzeta svojim privatnim životom, i imala sam pune ruke posla. Ali moj idiotizam bio je kao moja anestezija. U tami koju je stvarao sekli su me i nisam osećala ništa, ali on nije mogao poništiti posledice. Bol je došao potom.

I tako sam te večeri 1934. godine ležala u krevetu i sa strahom gledala radio-aparat, mada mi nije više mogao reći ništa značajno; potom sam razgovarala telefonom sa svojim mužem, kao što svako ko je u srećnom braku čini u ozbiljnim trenucima; postavljala sam mu pitanja iako sam znala da ni on, ni bilo ko drugi, na njih ne može odgovoriti, i nalazila veliku utehu u njegovim rečima. Bila sam veoma uplašena, jer mi je izgledalo da ova ubistva ubrzavaju dolazak propasti, ili je dovoljno jasno nagoveštavaju. Da Rudolf nije umro, rešio bi slovensko pitanje u okviru Austrougarskog carstva i obuzdao njegove imperijalističke ambicije, a onda možda ne bi bilo rata. Da Aleksandar Obrenović nije ubijen, Srbija možda nikad ne bi ojačala toliko da izazove strah i ljubomoru imperije, a onda možda ne bi bilo rata. Ubistvo Franca Ferdinanda već je bilo rat. A Elizabetina smrt otkrila mi je zlo kojim je svet bio kažnjen posle rata – Lukenija, fašizam, vladavinu obespravljene klase koja traži prava, a ne može ih zamisliti drugačije osim kao golo nasilje, ubijanje, grabež, tlačenje.

A sada se dogodilo još jedno ubistvo. Ono je ponovo bilo vezano za jugoistočnu Evropu, za izvoriste svih ostalih smrti. To mi se 1934. godine činilo čudnim, jer je tada izgledalo da je slovensko pitanje po završetku rata bilo rešeno na zadovoljavajući način. Česi i Slovaci imali su svoju prijatnu demokratsku državu koja je sasvim dobro funkcionisala, ako se ne računaju optužbe sudetskih Nemaca, u austrougarsko doba zasipanih privilegijama na račun njihovih slovenskih suseda. Slovenci, Hrvati, Dalmatinci i Makedonci bili su sada ujedinjeni u novoj kraljevini Južnih Slovena, što ime Jugoslavija znači; i mada su Slovenci, Hrvati i Dalmatinci bili duhovno – katolicizmom – odvojeni od Srba, a Crnogorci čeznuli za svojom izgubljenom nezavisnošću, izgledalo je da ova država polako staje na noge. A onda se desilo novo ubistvo, još jedan preteći znak da se čovek sprema na podavanje bolu, na služenje smrti umesto životu.

Nekoliko dana kasnije moj muž mi je rekao da je video filmski žurnal koji detaljno prikazuje smrt jugoslovenskog kralja, i čim sam izašla iz bolnice odlučila sam da ga pogledam. Gledala sam ga na privatnoj projekciji, jer se u to vreme više nije prikazivao u bioskopima, i tako sam ga mogla videti nekoliko puta zaredom, piljeći u njega kao žena koja iz listića čaja na dnu šolje pokušava da dokuči svoju sudbinu. Najpre se video jugoslovenski ratni brod kako lagano uplovljava u marseljsku luku, koju dobro poznajem. Iza njega dizao se ogromni viseći most koji u meni uvek izaziva nelagodnost jer me podseća da u ovo mehanizovano doba razumem svoju okolinu koliko i neka primitivna žena koja veruje da u vodopadu prebiva duh, pa čak i manje, jer njeno verovanje, s poetskog stanovišta, može biti ispravno. Znam da nikakav veliki čelični pauk nije ovaj most izlučio iz svoje utrobe, ali nikakvo drugo objašnjenje mi se ne čini bolje, iako mi nije jasna svrha takvog napora. Ali čoveka koji silazi sa broda i ide ka keju mogu sasvim dobro da razumem, jer on za mene nije ništa novo. Ideja o tome šta je vođa uvek je postojala i bila sasvim jasna, a čovek koji je otelotvoruje ponekad se i rađa.

Njegovo lice je isuviše ispijeno bolešću da bi bilo mirno ili čak lepo, i u nekoj drugoj prilici odavalo bi suhu pedanteriju, neprirodnu za čoveka koji je tek prešao četrdesetu. Ali on izgleda kao veliki čovek, što ne znači da je i dobar ili mudar, već samo da ima onaj